

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK KLASSIFIKATSIYASI

Nurboyeva Maftuna Vahobjon qizi
*Filologiya bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Millat umidi universiteti o'qituvchisi*

ИНФОРМАЦИЯ О СТАТЬЕ

ИСТОРИЯ СТАТЬИ:

Received: 06.10.2026

Revised: 06.10.2026

Accepted: 06.10.2026

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:

frazeologik birlik,
frazeologiya, frazeologik
birliklar tasnifi, semantik
tasnif, strukturaviy tasnif,
frazeologik maktab,
frazeologik birliklarning
turlari..

АННОТАЦИЯ:

Maqolada frazeologik birliklarning turli tilshunoslik maktablari va olimlar tomonidan tasniflanishi masalasi tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarni semantik va strukturaviy xususiyatlariga ko'ra guruhlashga doir yondashuvlar qiyosiy o'rganilib, turli tasniflarning o'ziga xos jihatlari yoritiladi. Shuningdek, mavjud tasniflarning umumiy va farqli tomonlari hamda ularning frazeologik birliklarni tadqiq etishdagi ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Frazeologik birliklarni turli mezonlar asosida tasniflashda turlicha yondashuvlar mavjud. Sharl Balli frazeologik birliklarni semantik yaxlitligiga qarab tizimlashtirgan birinchi olimdir^[1]. U o'z tasnifini turg'unlik darajasi asosida quradi: tarkibiy qismlarning erkin guruhlanishiga ko'ra (frazeologik guruhlar) va bunday erkinlikdan mahrum bo'lgan birikmalar (frazeologik birliklar). Sh.Balli bu guruhlarini faqat sxematik tarzda tasvirlab berdi, lekin ularga batafsilroq tavsif berib o'tmagan.

1963-yilda N.N.Amosova "Ingliz tili frazeologiyasi asoslari" kitobini nashr etdi. Kitobda u frazeologik birliklar tasnifini berarkan, ularni erkin birikmalardan ajratadi, shu qatorida, tilshunoslikning maxsus tarmog'i sifatida frazeologiyani asosiy tushunchalarini ishlab chiqadi. Uning ilmiy asarlari bugunga qadar ham frazeologiya nazariyasi uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda^[2].

60-yillarda yana bir rus tilshunosi N.M. Shanskiyning frazeologiya nazariyasiga oid asarlari bilan mavzuni o'rta qo'ydi. U frazeologik birliklarning differensial belgilarini ishlab chiqish, frazeologik birlikni so'z va so'z birikmasi bilan taqqoslash, ma'no uyg'unligini, leksik tarkibini, shuningdek, frazeologik birliklarning stilistik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha tadqiqot olib borgan^[3]. N.M. Shanskiy V.V.Vinogradov ilgari surgan

frazeologik tasnifni o'z qarashlari bilan to'ldiradi, ya'ni V.V.Vinogradov frazeologik birliklarni uch guruhga ajratib, birinchi guruhiga barqaror so'z birikmalari – yaxlit ma'noga ega va bu ma'noni faqat tarkibiy qismlarini tahlil qilish bilangina anglash imkonsiz bo'lgan frazeologik qo'shilmalarni kiritgan bo'lsa, ikkinchi guruhga shunday birikmalarni kiritganki, ularning ma'nosini birikmaning tarkibiy qismlari semantikasini talqin qilish orqali anglash mumkin. Shu sababli, bunday frazeologik birliklar ko'chma ma'no yoki metafora sifatida qabul qilinadi. Ular asosan nutqqa yorqin uslubiy bo'yoq beradi. Frazeologizmlarning so'nggi, uchinchi guruhi barqaror iboralardan iborat bo'lib, ular tarkibidagi so'zlarning ma'nolari asosida shakllanadi. Bunday ma'no faqat muayyan leksik muhitda namoyon bo'ladi^[4]. N.M.Shanskiy esa bu tasnifga qisman barqaror xarakterga ega bo'lgan birikmalarni ham kiritadiki, bunday birikmalarda forma qat'iy bo'lmay, sintaktik jihatdan bo'linishi, tarkibidagi birliklarning o'zni o'zgarishi yoki birikma orasiga boshqa so'z kiritish mumkinligi bilan xarakterlanadi^[3]. N.D.Fomina va M.A.Bakina frazeologiyaga o'xshash ta'rif beradilar. Ular frazeologiya tilshunoslikning bir bo'limi ekanligiga urg'u berib, shunday ta'kidlashadi: "Frazeologiya frazeologizmlarni, ya'ni semantik jihatdan yaxlit, barqaror birikmalarini o'rganadigan tilshunoslik bo'limidir. Bu birikmalar nutqda xuddi leksemalar kabi tayyor holda ishlatiladi"^[5].

V.S.Sokolova biroz boshqacha nuqtayi nazarni ilgari suradi. Tilshunosning fikricha, frazeologizmlarning asosiy muhim xususiyati – tarkibiy qismlari semantikasining motivlanganligi yoki motivlanmaganligidir. Birinchi guruhda frazeologik birlik semantikasi va ushbu frazeologik birikmaning prototipi bo'lgan o'zgaruvchan so'z birikmasining to'g'ridan-to'g'ri ma'nosi o'rtasidagi bog'liqlik bo'lishi, ikkinchisida esa bunday bog'liqlikning mavjud bo'lmashligidir^[6].

S.I.Ojegov esa frazeologik sathni faqat idiomalar yoki turg'un iboralar bilan bog'lash kerak, deb hisoblaydi, bunda ularning ma'nolari tarkibidagi komponentlar orqali belgilanadi. Bunday ta'rif tor ma'nodagi frazeologik sath tushunchasiga mos keladi. Shunga ko'ra, tadqiqotchining nuqtayi nazaridan kelib chiqilsa, frazeologiyaning tadqiqot obyekti sifatida faqat idiomalarni ko'rsatish mumkin^[7]. O'zigacha bo'lgan olimlarning shu kabi fikrlariga qaramay, N.M.Shanskiy frazeologiyani barcha turg'un birikmalar bilan bog'liq, deb hisoblaydi va asosiy tadqiqot obyekti sifatida qo'shma iboralar, maqollar, matallar va boshqalarni o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. Tilshunosning fikricha, frazeologik birlik semantikasi, kompozitsiyasi va tuzilishi bo'yicha barqarorlashgan, ikki yoki undan ortiq urg'uli so'z komponentlarini o'z ichiga olgan, tayyor holda takrorlanadigan til birligi hisoblanadi^[3].

Bugungi kunda ham frazeologik birlikni yaxlit, bo'linmas lingvistik birlik sifatida belgilash masalasida yagona fikr mavjud emas. Formal tilshunoslik frazemalarni bo'linmas birliklar deb hisoblasa, substansial tilshunoslik ularni funksional jihatdan bitta leksemaga teng keluvchi, grammatik jihatdan bo'linuvchi birlik sifatida o'rganadi^[8]. Xususan, yuqorida ta'kidlab o'tilgan N.M.Shanskiy o'zining "Zamonaviy rus tili frazeologiyasi" asarida

quyidagi ta'rifni bergan: "Frazeologik birlik – bu ikki yoki undan ortiq urg'uli komponentlardan tashkil topgan, grammatik tugallangan shaklda takrorlanuvchi lingvistik birlikdir. Ma'nosi, tarkibi va tuzilishi jihatdan yaxlit, nutqqa tayyor holda olib chiqiladigan birlikdir"^[3]. Tilshunos frazeologik birlikning asosiy xususiyati uning qat'iy belgilangan integral ma'nosi, tarkibi va tuzilishi yaxlit shaklda takrorlanishi deb hisobladi. Frazeologik birliklar muloqot jarayonida yaratilmaydi, balki tayyor integral birliklar shaklida nutqqa olib chiqilishini ta'kidlaydi. Bundan tashqari tadqiqotchining fikriga ko'ra, frazeologik birliklar qat'iy belgilangan tartibda bir-biri bilan yonma-yon joylashgan bir xil komponentlardan iborat. Biroq aksariyat frazemalarda tarkibidagi muayyan so'zning almashinuvi asosidagi variantdoshlik ham mavjud.

Shu bilan birga, frazeologik birliklardagi obraz va uning kishi ongiga beradigan turtkisi bir xil narsa emasligini yodda tutish kerak. Chunki u idrok etilganda, avvalo, tarkibidagi komponent so'zlarning asl, to'g'ridan-to'g'ri ma'nolari kishi ongida paydo bo'ladi, shundan keyingina so'z birikmasi frazeologik birlik vazifasini bajarib, nazarda tutilgan ma'no idrok qilinadi.

Frazeologik birliklarga xos xususiyatlarni o'rganishda "frazeologik birlikning so'zga tengligi" tushunchasiga e'tibor qaratish lozim. Frazeologik birlikning so'zga ekvivalentligi nazariyasi Sharl Balli tomonidan ishlab chiqilgan. Uning fikricha, iborani aniqlashning asosiy xususiyati berilgan iborani bir so'z bilan almashtirish imkoniyati mavjud yoki mavjud emasligida bo'lib, unga izoh bo'lib keluvchi so'z biriktirilgan. Bunday sinonimik so'zni frazeologik birliklarning yaxlitligi belgisi deb hisoblash mumkin. V.V.Vinogradov frazeologik birlikning belgilaridan birini so'zning frazeologik birlik yoki uning ayrim elementlarining sinonimlik qilishi, mos tushishi, deb hisoblab, Sh.Ballini qo'llab-quvvatlaydi^[9]. A.V.Kuninning fikricha, bu nuqtayi nazar juda shubhali, chunki turg'un iboralar leksemalar qatorida bitta muayyan sinonimiga ega bo'lishi ham mumkin, bo'lmazligi ham mumkin^[10], masalan, *qo'li ochiq = saxiy*; yana shunday frazeologik birliklar borki, ularda muayyan izohlovchi so'z bo'lmaydi. Aniqroq bo'lishi uchun misol keltirilsa, *dasturxonda tovuq sutidan boshqa hamma narsa bor = mavjud bo'lmagan narsa*.

V.N.Teliya ham izlanishlarida frazeologizmlar semantikasi va ularning nominativ jihatlariga alohida e'tibor qaratadi. U nomzodlik dissertatsiyasida tilning sistem birliklari bo'lgan idiomalarning variantlilik, o'xshashlik va farqlilik masalalarini tadqiq etgan^[11]. "Rus frazeologiyasi: Semantik, pragmatik va lingvokulturologik jihatlar" kitobida esa rus va boshqa milliy tillar materiallariga asoslanib, frazeologiyaning lingvokulturologik tahlilini ishlab chiqqan. Shuningdek, tadqiqotchi o'z ishlarida antropologik frazeologiya deb atash mumkin bo'lgan alohida yo'nalishni shakllantirgan bo'lib, unda til egasini ma'no ifodalovchi sifatida kiritadi^[12].

V.V.Guzikova tadqiqotlariga ko'ra, frazeologiya va frazeologik birliklar nihoyatda murakkab hodisa bo'lib, uni o'rganish maxsus tadqiq usulini talab etadi. Binobarin,

frazeologiyani leksikologiya, grammatika, stilistika, fonetika, til tarixi, falsafa, tarix, mantiq va mamlakatshunoslik kabi fanlar bilan chambarchas bog‘liq ravishda tahlil etish zarur^[13].

Rus frazeologiyasi bilan bir qatorda boshqird frazeologiyasi ham atroflicha tadqiq etilgan. Leksikografiyaning rivojlanishi natijasida boshqird tilidagi frazeologizmlarni o‘rganishda ham salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Xususan, boshqird tili frazeologizmlarini tatar tili bilan qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan ilk monografik tadqiqot S.N.Muratovga tegishli bo‘lib, unda turkiy tillardagi barqaror birikmalar tahlil qilingan^[14]. Shuningdek, H.G.Yusupov ham boshqird tili frazeologiyasi bo‘yicha izlanishlar olib borib, mavzuga doir uslubiy qo‘llanma ham tayyorlagan. Bu qo‘llanmaga X.L.Davletshinaning “Qirg‘iz” romani asos qilib olinib, unda asardagi frazeologizmlar tahlil qilingan^[15].

J.G.Keyekbayev ham 1966-yilda zamonaviy boshqird adabiy tilining leksikasi va frazeologiyasining umumiy tavsifini o‘z ichiga olgan “Zamonaviy boshqird tilining leksikasi va frazeologiyasi” nomli tadqiqotini e‘lon qilgan. Muallif bu o‘quv qo‘llanmada frazeologik birliklarning ma‘noviy va grammatik tasnifini berib, ularning asosiy turlarini ajratib ko‘rsatadi, unga ko‘ra, frazeologik sath oddiy frazeologik birikmalar, idiomatik iboralar, maqollar va hikmatli so‘zlar kabi barqaror birikmalarni o‘z ichiga oladi^[16]. Boshqird tili frazeologiyasi bo‘yicha Z.G.Uraksin ham salmoqli tadqiqotlar olib borgan. Uning “Boshqird tili frazeologiyasi” nomli kitobida frazeologizmlarning tizimli tavsifi, semantik, grammatik va sintagmatik tahlili berilgan, shu bilan birga, ularning o‘zgaruvchan paradigmatic xususiyatlari, kelib chiqishi va uslubiyati kabi jihatlari yoritilgan. Z.G.Uraksin fikricha, frazeologizmlarning eng muhim belgisi ma‘nolarning leksik yaxlitligi hisoblanadi. Bundan tashqari, frazeologizmlarga xos bo‘lgan yana bir muhim xususiyat – bu o‘ziga xos ma‘no turining mavjudligidir. Bu ma‘no obrazlilikka asoslanadi va til tizimida mustaqil birlik sifatida paydo bo‘lganidan e‘tiboran frazeologizm semantikasi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi^[17]. Tadqiqotchi frazeologik birliklarga xos bo‘lgan quyidagi belgilarni ajratib ko‘rsatgan:

- 1) tarkibiy qismlar orasidagi barqaror aloqa;
- 2) birikma ma‘nosining yaxlitligidan kelib chiquvchi takrorlanish xususiyati;
- 3) voqelikni obrazli aks ettirish (barcha birliklar uchun istisnosiz majoziy/ko‘chma ma‘no);
- 4) obrazlilik bilan bog‘liq ma‘noning o‘ziga xos tabiati;

5) hukm emas, tushuncha ifodalash. Tadqiqotchining fikricha, bu belgilar tasnifining asosiy tamoyili frazeologizmlarning leksik sath bilan aloqadorligi va obrazlilik bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatib, frazeologik birliklar, asosan, aniq bir obrazga asoslangan holda mavjud bo‘lishini ifodalaydi, ya‘ni aksariyat frazeologizmlar o‘z ichki shakli bilan bog‘liqlikni saqlab qoladi. Z.G.Uraksin, shuningdek, so‘z va frazemani qiyoslab, ular nominativ vazifasi jihatidan o‘xshashligini, ikkisi ham muayyan tushunchalarni ifodalashini va voqelik tafsilotlarini belgilashda xizmat qilishini ta‘kidlaydi. Biroq ular o‘rtasida sezilarli farqlar mavjudligi, so‘zning ma‘nosi to‘g‘ridan-to‘g‘ri nominativ bo‘lishi mumkin, frazeologizmning semantikasi esa obrazli-nominativ xususiyatga ega ekanligini qayd etadi, ya‘ni leksema voqea-hodisani nomlaydi, frazeologizm esa tasvirlaydi^[17, 14-b.].

O'zbek tilshunosligida ham frazeologiya tarmog'i atroflicha tadqiq etilgan. O'tgan asrning 50-yillarida formal tilshunoslik asosida o'zbek tilining yaxlit sistemasi ishlab chiqilgan bo'lsa, undan keyingi ishlarda frazeologik birliklar tadqiqiga ham jiddiy e'tibor berila boshlandi. Dastavval bu tahlillar V.V.Vinogradovning struktural-semantik tasnifi asosida amalga oshirilgan va bu tarmoq birliklari frazeologik butunliklar, frazeologik chatishmalar va frazeologik qo'shilmalarga ajratilgan. Bu tadqiqotlarning tizimli shaklini Shavkat Rahmatullayevning ilmiy ijodida ko'rishimiz mumkin: nomzodlik ishida o'zbek tilidagi fe'l frazemalari tadqiqini boshlab bergan bo'lsa^[18], 1966-yilgi doktorlik ishi asosida nashr qilingan "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari" monografiyasida o'zbek tilidagi frazemalarni lug'aviy birlik sifatida o'rganish zarurligini asoslab berdi. Mazkur monografiyada frazemalardagi ko'p ma'nolilik, ma'nodoshlik, variantdoshlik, omonimlik va zid ma'nolilik kabi masalalarga ham to'xtalib o'tilgan. Shu bilan birga, uning qator tadqiqotlarida^[19-22] o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning semantik, grammatik xususiyatlari, ularning tasnifi; ibora va so'z (leksema), qo'shma so'z, so'z birikmasi va gap birliklari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar; frazemalarning sinonimik, omonimik, polisemik va zidlik xususiyatlari haqida chuqur tahlillar olib borilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике: Учен. зап. / ЛГУ. № 198. – Л., 1956. – 210 с.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. – 208 с.
3. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
4. Виноградов В.В. Об основных типах ФЕ в русском языке // Виноградов В.В. Избр. Труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 140–147.
5. Фомина, Н.Д., Бакина, М.А. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н.Д. Фомина, М.А. Бакина. – М.: Университет дружбы народов, 1985. – 61 с.
6. Соколова В.С., Грюнберг А.А. История изучения бесписьменных иранских языков // Очерки по истории изучения иранских языков. – М., 1962. – С. 118–147.
7. Ожегов С.И. О структуре фразеологии // Лексикографический сборник. Вып. 2. – М., 1957. – 352 с.
8. Сайфуллаева Р.Р. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2010. – 379 б.
9. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избранные труды. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
10. Кунин А.В. Что такое фразеология. – М.: Наука, 1966. – 93 с.

11. Телия, В. Н. Фразеология. [Текст]: В кн.: Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Телия В. Н. – М., 1972. – 288 с.
12. Телия, В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В.Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 96 с.
13. Гузикова В.В. Лингвокультурологическая специфика фразеологических единиц: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – 20 с.
14. Муратов, С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках / С. Н. Муратов; Акад. наук СССР, Ин-т народов Азии. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – 130 с.
15. Юсупов Х.Г. Фразеология башкирского языка. – Уфа, 1963. – 98 с.
16. Кейекбаев Ж.Ғ. Хәзерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Хәзерге башҡорт теленең һүз байлығын төрлө күзлектән бөтөн бер система рәүшендә карап өйрәнеүҙә был китап – беренсе тәҗрибә. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1966. – 275 с.
17. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка: Автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра филол. наук, (10.02.06) / Башк. гос. ун-т им. 40-летия Октября. – Уфа, 1975. – 53 с.
18. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент, 1992. – 126 б.
19. Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирикмаларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент, 1955
20. Рахматуллаев Ш. Лексикология ҳамда фразеология. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1969. – 186 б.
21. Рахматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент, 1970. – 56 б.
22. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978. – 408 б.